

AZ OBI-UGOR DITRANZITÍV SZERKEZETEK TÖRTÉNETI HÁTTERÉRŐL

SIPŐCZ KATALIN

1. Bevezetés

Az obi-ugor (manysi és hanti) nyelvek sokat kutatott jelensége az ún. ditranzitív szituációk kétféle kifejezési lehetősége:

manysi

1. *am naŋənn sūp junteɣəm*
én te-DAT ing-NOM varr-Sg1
'Én inget varrok neked.'

2. *am naŋən sūpəl juntiləm*
én teACC ing-INSTR varr-Sg1>Sg
'Én inget varrok neked.'

hanti

1. *löy mänä wikä jantəs*
ő én-DAT kabátNOM varr-PastSg3
'Ő kabátot varrt nekem.'

2. *löy mänt vikätə jantəs*
ő én-ACC kabát-INSTR varr-PastSg3
'Ő kabátot varrt nekem.'

A szerkezetek vizsgálata és magyarázata az uralisztikai szakirodalomban már egy évszázadra nyúlik vissza, és e szerkesztésmódokat a kutatók hosszú időn át az obi-ugor nyelvek egzotikus vonásának tartották, mely más rokon nyelvekből nem ismert. Az újabb kutatások már szakítottak ezzel a felfogással, és a világ számos nyelvében jól ismert ún. „datív-mozgatás” jelenségéhez kapcsolták a kétféle kifejezési módot, melynek lényege, hogy a 2. szerkezetekben a recipiens tárgy pozíciójába kerül, melyből passzivizálás útján ily módon alany is válhat.

Az utóbbi években a tipológiai vizsgálatok egyik sokat kutatott területévé váltak a ditranzitív szerkezetek. Írásomban e tipológiai keretbe kívánom helyezni az obi-ugor nyelvek ezen jelenségét, és ebből a nézőpontból kívánom a szerkezetek történeti hátterét vizsgálni.

2. A manysi ditranzitív szerkezetek kutatásáról

2.1. A manysi ditranzitív szerkezetek „hagyományos” értelmezése

Az uralisztikai kutatásokban a vizsgálatok érthető módon az instrumentálisragos bővítményt tartalmazó szerkesztésmódra irányultak, hisz a másik fajta kifejezés-mód minden uráli nyelvben általános. A továbbiakban röviden áttekintem a manysira vonatkozó megállapítások főbb irányait.

A hagyományos szintaktikai megközelítés elsősorban arra próbált választ adni, hogy az instrumentálisragos bővítményt tárgynak vagy határozónak kell-e felfogni. Munkácsi „köztes” megoldást választ tárgyhatarozónak (1894: 9, 194), illetve tárgyi viszonyt kifejező instrumentálisznak (uo. 263) nevezve az *-l* ragos bővítményt. Beke tárgynak tekinti a kérdéses mondatrészt, kialakulását illetően pedig így ír (1905: 186):

„Vannak olyan igék, melyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek; pl. valamivel megajándékoz és valamit ajándékoz, dob, áldoz stb. ... Ezek analógiájára azután oly igék cselekvő alakjával is *-l* ragos tárgy áll, melyeket eszköznek egyáltalán nem lehet venni, gyakran még a szenvedőben sem.”

Lavotha (1953) valószínűbbnek tartja a határozói eredetet, „amint a magyarban a *-ból/ -ből* rag, úgy lett a manysi *-l* a részleges tárgy jelölője, amellelt, hogy eredeti helyhatározói funkcióját is megtartotta” (uo. 208). Továbbá azt is megállapítja, hogy a manysi szemlélet nem feltétlenül felel meg a magyar felfogásnak, tehát az, amit a magyar nyelvben tárgynak fogunk fel, a manysi beszélő számára nem feltétlenül a cselekvés tárgyát jelenti. Liimola (1963: 47) szintén a határozói felfogás mellett áll, és hasonlóképpen Honti (1969) is, aki szerint már csak azért sem lehet tárgynak tekinteni a kérdéses mondatrészt, mert a kifejezésekben gyakran jelen van a voltaképpeni (általában determinált, néha tárgyraggal is ellátott) tárgy is. Honti szerint tehát az *-l* ragos bővítmény csak logikai szempontból fogható fel tárgynak, grammatikailag határozó. Létrejöttét tekintve Bekéhez hasonló álláspontot képvisel: az ’ad, ajándékoz, dob’ típusú igék esetében alakulhattak ki az ilyen szerkezetek, majd később „ez a szemantikai kötöttség meglazult” (Honti 1969: 119). Az obi-ugor ditranzitív szerkesztésmódok funkciójára vonatkozóan Honti megemlíti a tárgy elidegeníthető-elidegeníthetetlen voltának megkülönböztetését (ez a hantiban figyelhető meg), valamint a kiemelés, vagyis az akkuzatívuszragos tárgynak a közlés középpontjába való állítását (Honti 1999: 37).

2.2. A manysi ditranzitív szerkezetek az újabb kutatásokban

A kérdéskörre irányuló újabb elemzések, szakítva a hagyományos szintaktikai megközelítéssel, komplexebb módon vizsgálják a jelenséget, pragmatikai szempontokat is figyelembe véve. Ilyen igényt fedezhetünk fel Rombandeeva írásaiban (Rombandeeva 1962, 1973, 1979). Rombandeeva az *-l* ragos bővítményt instrumentálisban álló tárgynak nevezi, és funkciója – szerinte – a tárgy konkretizálása, kiemelése, határozottá tétele. Bár Rombandeeva az egyetlen nyelvész, aki anyanyelvi kompetenciával felvértezve szólhat a szerkesztésmód használatáról, írásai nem tisztázzák megnyugtató módon a kérdéskört, saját magának is ellentmondó állításokat tartalmaznak, példamondatai között pedig egyszerű eszközhatározós kifejezések is ditranzitív szerkesztésként vannak feltüntetve (vö. Dolovai 2003).

Kulonen (1990) a ditranzitív szerkezeteket összekapcsolja az obi-ugor nyelvek passzivizálási lehetőségével, és megállapítja, hogy olyan vonásról van szó, mely a világ számos nyelvében előfordul. A datív-mozgatás néven ismert jelenség lényege, hogy a ditranzitív szituációk recipiense a tárgy pozíciójába kerül, majd passzivizálás útján elfoglalhatja az alany pozícióját, vagyis az alacsonyabb pozíciójú mondatrészek szintaktikai eszközzel való kiemelésére szolgál. Vö.

1. *naḡann nāl wāreḡam, jōwt wāreḡam.*
te-DAT nyílNOM csinál-Sg1 újNOM csinál-Sg1
'Nyilat csinálok neked, újat csinálok neked.'

2. *náll wāriləm, jōwtəl wāriləm*
nyíl-INSTR csinál-Sg1>Sg új-INSTR csinál-Sg1>Sg
'Nyilat csinálok neked, újat csinálok neked.'
3. [änämn] *náll wārwäsen, jōwtəl wārwäsen*
[én-LAT] nyelv-INSTR csinál-Pass-Sg2 új-INSTR csinál-Pass-Sg2
'Nyilat csináltam neked, újat csináltam neked.'

Az (1) mondatban részeshatározóként megjelenő bővítmény a (2) mondatban implicit módon (a determinált ragozású ige révén) a tárgy szerepét tölti be, a (3) mondatban pedig – szintén implicit módon – a passzív ige alanya.

Skribnik (2001) Kulonenhez hasonlóan a jelenséget a datív-mozgatás kérdésköréhez kapcsolja, és a passzivizálással együtt tárgyalja. Úgy véli, a mondat aktuális tagolásában, a topik-komment viszonyok kifejezésében játszik szerepet az, hogy a beszélő melyik ditranzitív szerkezetet, aktív vagy passzív szerkesztést, valamint determinált vagy indeterminált igeragozást használ-e. Tanulmányából kiemelendő, hogy egyrészt a jelenség areális (szibériai) elterjedtségére is felhívja a figyelmet, másrészt pedig arra a vonásra, hogy az obi-ugor nyelvekben a kétféle ditranzitív szerkezetben előforduló igék köre – a passzivizáláshoz hasonlóan – nagyon kiterjedt:

„In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.” (Skribnik 2001: 229)

3. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttére

3.1. Közös örökség vs. párhuzamos innováció?

Az obi-ugor nyelvek érdekes vonása, hogy a szintaxisuk a morfológiájukkal ellentétben nagyfokú egyezést mutat.

„Although the modal elements are not always the same, the syntax of the two languages is often entirely parallel even in details.” (Kálmán 1988: 408)

Történeti szempontból ellentmondásos, hogy a részleteikben is megegyező szintaktikai szerkesztésmódok és használati szabályok általában eltérő morfológiai eszközökkel valósulnak meg. Mindez a szintaxis számos részterületét érinti, és látványosan megmutatkozik pl. a determinált igeragozásban, a passzív és a ditranzitív szerkezetekben. Az ebből a jelenségből adódó diakron kérdés pedig a következő: ha az azonos alapelveken nyugvó szintaktikai jelenségek a közös eredet következményei, tehát az obi-ugor alapnyelvből erednek, akkor morfológiailag miért nem mutatják a közös eredetet, ha pedig a morfológiai különbözőség a szerkezetek külön nyelvi kialakulása miatt van, akkor a szintaktikai egyezések nagy száma megmagyarázható-e a későbbi (folyamatos) manysi–hanti areális kapcsolattal? Úgy vélem, egy általánosan érvényes, minden szintaktikai jelenségre vonatkozó válasz a fenti kérdésre nem adható – vagy legalábbis jelenlegi ismereteink még nem teszik lehetővé egy ilyen szintű szintézis megfogalmazá-

sát. A továbbiakban csak a ditranzitív szerkezetekre vonatkozóan próbálkozom meg a jelenség megmagyarázásával, pontosabban az eddigi magyarázatok kiegészítésével.

Kulonen (1990: 53) fent említett tanulmányában megállapítja, hogy bár a tárgy jelölése nem csupán a két obi-ugor nyelvben, hanem azok nyelvjárásaiban is eltérhet, a ditranzitív igék mindkét obi-ugor nyelvben egyező mondatstruktúrát hoznak létre, ráadásul részben közös morfémákkal, és így lehetségesnek tartja egy obi-ugor „datív-mozgatási mechanizmus” rekonstruálását. E rekonstrukciót pedig a két obi-ugor nyelv ditranzitív szerkezeteiben fellelhető közös morfológiai jegyekből hozza létre. Feltételezése szerint három névszói eset szerepelt e mechanizmusban a tárgy jelölésére: a nominatívusz a határozatlan patiens esetében, az akkuzatívusz a határozott patiens valamint a recipiens esetében, és az instrumentális a recipienst tárgyként szerepeltető szerkezetek patiensének jelölésére. Mindez a mai nyelvekben (nyelvjárásokban) számos esetragot érint, de ősinék tekinthető ezek közül a személyes névmások nominatívusz/akkuzatívusz-megkülönböztetése, a manysi nyelvjárások zömében megőrződött *-*m* akkuzatívuszrag, valamint az obi-ugor alapnyelvig visszavezethető *-*t* elemű instrumentálisrag.¹

Egy későbbi írásában Kulonen (1999: 68–9) az obi-ugor „datív-mozgatási mechanizmust” az angollal összevetve megállapítja, hogy az obi-ugor nyelvekben az angoltól eltérően nem csupán a recipiens „tárggyá emelése” történik, hanem egyúttal a patiens adverbialis szerepekörbe (eszközhatározóvá) való „süllyesztése” is, vö.:

angol *I brought some food to you > I brought you some food*
 manysi *am nānann tēn-ut totiɣlasəm > nānan am tēn-utəl totiɣlasanəm*
 én ti-Dat ételNom hoz-Past-Sg1 tiAcc én étel-Instr hoz-Past-Sg1>Pl
 'ételt hoztam nektek'

A manysi és angol szerkezet közötti eltérés azonban tipológiai szempontból gyakorlatilag csak annyit jelent, hogy az angol és az obi-ugor nyelvek más-más tipológiai csoportot képviselnek a ditranzitív szerkezeteik alapján.

3.2. A ditranzitív szerkezetek tipológiája

Ditranzitívnek az olyan szerkezeteket tartjuk, melyek tartalmaznak egy ditranzitív igét, egy ágens (A), egy recipiens (tágabb értelemben „recipiens-szerű”) (R) és egy páciens (egyres irodalmakban, és a továbbiakban a tipológiai háttér világos és következetes ismertetése érdekében ebben az írásban is : téma) (T) argumentumot. (Malchukov et al. 2007)

Mary gave John a book.
 A R T

A ditranzitív igék jellemzően fizikai transzferet fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.), de sok nyelvben az ún. „mentális transzferet” kifejező igék is hasonlóképpen viselkednek, ezért a ditranzitív igék csoportjába tartoznak. Vö.:

¹ A *-*t* elemű instrumentálisrag folytatása a manysi *-l* Instr. számjелеk és birtokos személyragok után jelentkező *-təl* variánsában megjelenő *-t*, valamint a déli hanti nyelvjárások instrumentálisza és a keleti hanti nyelvjárások instruktívusz-finális ragja.

Mari könyvet adott Jánosnak. *Mary gave John a book.*
Mari mesét mond Jánosnak. *Mary told John a story.*

A ditranzitív szerkezetek legáltalánosabb tipológiai besorolása a monozitív és a ditranzitív szerkezetek összehasonlításán alapul: a ditranzitív szerkezet R és T, valamint a monozitív P (patiens) argumentumok jelölismódját szokás összehasonlítani. Ez alapján három fő csoportot lehet elkülöníteni:

(1) Az indirekt típus, melyben a monozitív ige patienséhez hasonlóan jelölik a ditranzitív igék téma argumentumát (T = P R), ilyen nyelv pl. a magyar:

(monozitív) *János könyvet olvas.*
(ditranzitív) *János könyvet vesz Annának.*

(2) A szekundatív típus, melyben a ditranzitív igék recipiens argumentumát jelölik a monozitív igék patienséhez hasonlóan (T P = R), ilyen szerkezeteket találunk tehát az obi-ugor nyelvekben. Vö. pl. manysi:

(monozitív) *am naʒən sunsiləm*
 én teAcc néz-Sg1>Sg
 'nézlek téged'
(ditranzitív) *am naʒən sūpəl juntiləm*
 én teAcc ing-Instr. varr-Sg1>Sg
 'inget varrok neked'

(3) A neutrális típus, melyben a ditranzitív ige témája és recipiense is a monozitív ige patienséhez hasonlóan jelölődik (T = P = R). (A szakirodalomban gyakran a „double object construction” elnevezéssel találkozunk.) Közismert példája az angol, vö.:

(monozitív) *Mary saw John.*
(ditranzitív) *He gave John a book.*²

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy egy nyelvben kétféle ditranzitív szerkesztésmód is megjelenik. Jól ismert az angoltól az indirekt és a neutrális típus kettőssége, de valójában ez a fajta alternáció meglehetősen ritka a világ nyelveiben, sokkal elterjedtebb az, amikor az indirekt típus mellett a szekundatív szerkesztésmód jelenik meg. E kettőnek az alternációját figyelhetjük meg az obi-ugor nyelvekben is. A tipológiai kutatások fényében tehát azt mondhatjuk, hogy a manysiban és a hantiban a kétfajta ditranzitív szerkesztésmód semmiképpen nem tartható „egzotikumnak”, ellenkezőleg, inkább általánosnak kell tartanunk.

² További, logikailag lehetséges, de előfordulásuk alapján gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható szerkesztésmódok még az ún. tripartitív (T ≠ R ≠ P) és horizontális típus (T = R ≠ P) (Malchukov et al. 2007: 5–6). E tipologizálási keretbe nem illeszthető be, de a világ nyelveiben előfordulnak még az ún. szeriális igés-, valamint possesszív-szerkesztésmódok (uo. 10–1).

3.3. A szerkezetek kialakulása

Ha a szerkesztésmódok eredetére keressük a választ, meg kell vizsgálnunk azt a kognitív mechanizmust, melyek az adott szintaktikai struktúrákat létrehozták. Az obi-ugor nyelvekben fellelhető szerkesztésmódok kognitív alapja logikus mintát követ: az indirektív szerkezetben a cselekvés tárgya (a téma) úgy jelenik meg, ahogy általában a tranzitív igék tárgya, a recipiens pedig datívuszi szerepű (latívusz-) raggal, vagy ezzel azonos értékű névutóval áll, összefüggésben azzal, hogy a recipiens voltaképpen a cselekvés (a „transzfer”) spacio-temporális ösvényének a végpontja. Ennek tükrében nem meglepő, hogy az indirektív ditranzitív szerkezetek morfológiai megformálása nagyon sok nyelvben ugyanezt a mintát követi.

A szekundatív szerkesztésmódnál ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen általános az a fajta morfológiai szerkezet, mely az obi-ugor nyelvekben is megfigyelhető: a recipiens jelenik meg oly módon, ahogy a monotranzitív igék tárgya, és a cselekvés tárgya pedig valamilyen instrumentáliszi szerepű ragot (vagy adpozitumot) kap. Ez utóbbi jelölő használatának a kognitív alapja pedig az olyan típusú cselekvések, mint pl. a 'dob', 'etet', 'ajándékoz', 'ellát', tehát a cselekvés tárgya és eszköze közeli, azaz Beke bő egy évszázados megállapítása nagyon is helyes volt. A ditranzitív szerkezetek kognitív hátterére, valamint a grammatikai jelölők és a ditranzitív igék szemantikai jegyeire irányuló vizsgálatok ezeknél az általános következtetéseknél jóval részletesebb megállapításokat nyújtanak (vö. Malchukov et al. 2007: 39–54), de jelen vizsgálatom szempontjából ezek a részletek most nem szükségesek.

3.4. A következtetés

A fentiek alapján tehát úgy látom, hogy a manysi és hanti ditranzitív szerkezetek azonos mechanizmusa nem feltétlenül jelenti azok közös eredetét, viszont a másik oldalról nézve, az azonos szintaxisú szerkesztések eltérő morfológiája sem zárja ki a jelenlegi ditranzitív szerkezetek obi-ugor korra való visszavezethetőségét. A tipológiai háttér alapján megállapíthatjuk, hogy a kétféle szerkesztésmód általánosnak tekinthető, e szerkesztésmódok egyazon nyelvben történő alternációja szintén gyakori. A szerkezetekben szereplő grammatikai jelölők sem esetlegések, kognitív és szemantikai alapon determináltak. Ha már az obi-ugor korban is létezett a kétfajta szerkesztésmód alternációja, a szerkezetekben megjelenő grammatikai jelölők az „akkori” esetragok (nominatívusz, akkuzatívusz, latívusz-datívusz és instrumentálisz) vagy azokhoz hasonló szerepű névutók voltak. Nem kell feltételeznünk, hogy ezeknek egyfajta grammatikalizálódott ditranzitív téma- vagy recipiensjelölökké kellett volna válniuk, melyeket őrizniük kellene a mai obi-ugor nyelveknek is.

A manysi és hanti nyelvjáráások névszóragozási paradigmáinak kialakulásával párhuzamosan módosulhattak a konkrét grammatikai eszközök, melyek a ditranzitív szerkezet argumentumaihoz kapcsolódtak. A korábbi irodalmakat értékelve tehát megállapíthatjuk, hogy Kulonen obi-ugor korra rekonstruált „mechanizmusa” a tipológiai keret szempontjából is elfogadható, Beke és Honti feltételezése az 'ajándékoz, dob' típusú igék analogikus „kiterjedéséről” szintén helytálló. Skribnik megállapítása arra vonatkozóan, hogy az igék nagy csoportja alkalmas mindkét szerkesztésmódban megjelenni, fontos tényező, mely a hantira vonatkozóan az idézett tipológiai szakirodalomban is megjelenik (Malchukov et al. 2007: 50; vö. még Nikolaeva 1999). Az indirektív és

szekundatív szerkesztések alternációját mutató nyelvekre általában érvényes, hogy minden ditranzitív ige mindkét szerkezetben nem fordulhat elő. Vannak igék, melyek prototipikusan „instrumentálisz-stratégiát” alkalmaznak (‘dob’, ‘ellát’, ‘etet’, ‘ajándékoz’ stb.), és vannak, melyek prototipikus „datívusz-stratégiájúak” (‘ad’, ‘küld’, ‘mutat’ stb.). Nyelvspecifikus vonás, hogy e stratégiák milyen mértékben terjedhetnek át az egyik igei csoportról a másikra, vagyis az igék mekkora csoportja engedi meg a mindkét típusú szerkezetben való használatot. A manysi és a hanti ebből a szempontból tipológiailag kiemelendő, a két nyelvet ezen a téren jellemző hasonlóságok pedig az erős és folyamatos nyelvi kontaktusokkal magyarázhatók.

HIVATKOZÁSOK

- Beke Ödön 1905: A vogul határozók, *Nyelvtudományi Közlemények* **35**, 71–100, 165–93.
- Dolovai Dorottya 2003: Tárgyas mondat szerkezetek a vogulban, in Oszkó Beatrix – Sipos Mária szerk.: *Budapesti Uráli Műhely III. Uráli tárgyaló*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 63–76.
- Honti László 1969: A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában, *Nyelvtudományi Közlemények* **71**, 113–21.
- Honti László 1999: Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? in Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária szerk.: *Budapest Uráli Műhely I. Ugor műhely*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 19–42.
- Kálmán Béla 1988: The History of the Ob-Ugrian Languages, in Denis Sinor ed.: *The Uralic Languages*, Leiden – New York, E. J. Brill, 395–412.
- Kulonen, Ulla-Maija 1990: Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyskistä, *Virittäjä-lehti* **94**, 49–56.
- Kulonen, Ulla-Maija 1999: Object Marking in the Ugric Languages, in Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária szerk.: *Budapest Uráli Műhely I. Ugor műhely*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 63–72.
- Lavotha Ödön 1953: A tárgy jelölése a manysiban, *Nyelvtudományi Közlemények* **54**, 200–18.
- Liimola, Matti 1963: *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina* (MSFOu 127.), Helsinki.
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2007: *Ditransitive constructions: a typological overview*, first draft, September 2007.
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf>
- Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve, *Ugor Füzetek* **II**.
- Nikolaeva, Irina 1999: Object agreement, grammatical relations, and information structure, *Studies in Language* **23**, 341–86.
- Rombandeeva, E. I. 1962: *Kauzativnye formy mansijskogo glagola*, in V. I. Cincius ed.: *Učenyje zapiski* 167, Leningrad, 71–84.
- Rombandeeva, E. I. 1973: *Mansijskij (Vogul'skij) jazyk*, Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*, Moskva, Nauka.
- Skrjabin, Elena 2001: Pragmatic Structuring in Northern Mansi, *CIFU IX/6*, 222–39.